

De moeilijke geschiedenis van een kloostereiland

NIEK PAS

Het slijk van Solovsky

Als een parelsnoer ligt de Solovetsky Archipel gedrapeerd in het centrum van de Witte Zee, in het hoge noorden van Rusland. Het natuurschoon is er prachtig, verschillende zeldzame diersoorten hebben er hun habitat. Ook in cultureel opzicht zijn de eilanden een juweel.

Vanaf het derde millennium voor Christus heeft de mens er zijn sporen nagelaten.

Vóór alles is Solovetsky (ook wel Solovsky genaamd) beroemd om zijn orthodoxe kloosterverleden én berucht vanwege het strafkamp uit de Sovjetperiode.

Hoe wordt het kloostereiland vandaag de dag eigenlijk gepresenteerd aan de buitenwereld?

Welk verleden wordt er kenbaar gemaakt? Een historische reportage en bespreking van

A. Applebaum, 'Goelag. Een geschiedenis' (Amsterdam 2003).

Zuchtend en scheldend ploegen we ons door het modderige pad vol kuilen. Eindeloos strekt het slijk zich voor ons uit, uitwijkmogelijkheden naar links of rechts zijn er niet. Berkebomen en struiken vormen een ondoordringbare haag. Slechts hier en daar doemt een glimp op van de baaien die het eiland omzomen. De natuur op Solovsky is weliswaar adembenemend maar bepaald niet lieflijk, eerder woest en vijandig. De mountainbikes die we in het dorp hebben gehuurd zijn ons nauwelijks tot nut. Ze verkeren in een te erbarmelijke staat: kapotte derailleurs.

Techniek die het laat afweten als metafoor voor de wijze waarop dit land, Rusland, voortsjouw? Na enkele uren geven we, moegestreden, onze poging op het eiland rond te fietsen. We scharrelen terug naar het dorp bij het klooster aan de baai. De bosarbeider die bij ons vertrek meewarig zijn hoofd schudde over zoveel doldrieste domheid grijnst als hij onze bemodderde figuren ziet terugkeren. Onderweg passeren we nog enkele stoïcijnse baboeschka's die blootsvoets voortgang maken, zichzelf in evenwicht houdend met aan beide zijden plastic tassen gevuld met champignons. Het is eind augustus, de paddestoelenpluk is weer begonnen. Tegen het einde van de middag begint de temperatuur al aardig te zakken. We zijn er nauwelijks op gekleed.

Met een bevriende correspondent ben ik vanuit Moskou naar de archipel in de Witte Zee gereisd. Vierentwintig uur in de trein, boemend langs eindeloze berkenbossen en meren, dwars door Karelië, de longen van Europa. De tijd brengen we door met slapen, lectuur en gesprekken met twee coupé-genoten. Af en toe houden we halt in een van de grauwe en vervallen stadjes die zich langs de spoorlijn naar het leegstromende noorden krampachtig in leven proberen te houden. In het troosteloze Kjem zijn we uitgestapt en hebben we overnacht in het plaatselijke resort aan de kust: een handvol houten gebouwen, naar Russische maatstaven modern en comfortabel. De eerste voorposten van het moderne massatoerisme?

Dr. Niek Pas is romanist en historicus. Hij is verbonden aan de sectie Politieke geschiedenis van de Universiteit Utrecht.

Onder: Noord-Rusland, met Witte Zee en Barentsz Zee.
Uit een oudere druk van de Bosatlas.
Links: het klooster van Solovskij.

GOELAG

EEN GESCHIEDENIS ANNE APPLEBAUM

De volgende ochtend vroeg nemen we de boot naar de eilanden. We zijn niet de enigen. Dertig gepensioneerde Finse toeristen vergezellen ons. Gedurende tweeënehalf uur spiegelt de vlakke zee geraffineerde grijs- en blauwtinten van de noorderlucht en schuiven links en rechts rotsen en eilandjes aan ons voorbij. Na een uur doemt aan de horizon een langgerekte zwarte streep op: Solovskij. Bij het naderen van het eiland verandert het zwart in een oase van groen, waar enkele spitse torentjes bovenuit priemen. Het blijken de ranke uien te zijn van het klooster die zich, zodra we dicht bij het eiland zijn genaderd, majestueus verheffen boven de stompe torens en dikke muren van het Kremlin. We varen de baai binnen. Behalve het strampjen van het schip is het doodstil om ons heen. Plots beginnen de kerkklokken te luiden. Het is alsof het meerstemmige geklingel ons welkom heet.

Klooster

De eerste menselijke sporen op het eiland gaan terug tot de vijfde eeuw voor Christus. Hiervan getuigen her en der in het landschap stenen cirkels. In de vijftiende eeuw werd er een kloostergemeenschap op Solovskij gevestigd. Honderden jaren deden de monniken erover om het hoofdeiland en enkele andere vlekjes in de archipel te ontginnen en te cultiveren. Op Solovskij werd een ingenieus stelsel van dijkes en afwateringskanalen aangelegd waarmee de gemeenschap in haar waterbehoefte kon voorzien. Hier kwam de eerste stenen haven van Rusland tot stand. Moerassige delen werden drooggelgd en de monniken slaagden er zelfs in een botanische tuin aan te leggen met onder meer tomaten en appels. Geleidelijk breidde het klooster uit, verzezen er tot in de meest afgelegen plekken kerkjes en hermitages en werd een eilandje speciaal voor vrouwen gereserveerd. In de negentiende eeuw opende een biologisch instituut zijn deuren en nam de studie van

flora en fauna een grote vlucht. Contemplatie, innovatie en techniek gingen hand in hand. Rond 1900 beschikte het klooster over een hydraulisch gemaal. Destijds, op het hoogtepunt van de religieuze presentie op het eiland, moet het complex een juweel zijn geweest. De kathedraal had een oude, rijk gedecoreerde iconostase en de schatkamer van het fort herbergde een rijkdom aan middeleeuwse iconen en moderne handschriften. Eeuwenlang behoorde Solovskij tot de belangrijkste spirituele en vooruitstrevende centra van de Russische orthodoxe kerk. De geïsoleerde ligging werkte een onafhankelijke en eigenzinnige houding van het klooster in de hand. Het kostte de tsaren vanuit het verweggelegen Moskou veel moeite het klooster tot de orde te roepen. Sommige conflicten wisten ze enkel gewapenderhand in hun voordeel te beslechten. Heden ten dage herinnert nog maar weinig aan deze rijke kloostergeschiedenis. Na de revoluties van 1917 werden de monniken verdreven. Een omvang-

rijke brand verwoestte in 1923 het interieur en de overgebleven inboedel van het klooster. Enkel de stevige muren van de kathedraal en de wallen van het Kremlincomplex bleven overeind.

Niet alleen de natuur van Solovskij, ook de geschiedenis van het eiland is moeilijk doordringbaar. Van eeuwenoud religieus centrum veranderde de archipel in de jaren twintig en dertig in een gevangenis ten behoeve van de nog jonge socialistische heilstaat. Niet zomaar een penitentiaire inrichting, maar het modelkamp voor een systeem dat bekend werd onder de naam Glavnoje Oeprawlenije Lagerej: het Hoofddirectoraat der Kampen, kortweg Goelag.

Kamp

In het in 2003 verschenen *Goelag. Een geschiedenis* staat Anne Applebaum, oud-correspondente voor *The Economist* in Polen, uitgebreid stil bij rol van Solovskij in de ontstaansgeschiedenis van dit concentratierecht universum, waar miljoenen Russen hun leven zouden laten. Solovskij zou, zo schrijft zij, duizenden malen gekloond worden, overal in de Sovjet-Unie.

In de zomer van 1923 werden de eerste groepen tegenstanders van het Sovjetbewind, de zogeheten 'contrarevolutionairen', dat wil zeggen intellectuelen, politieke tegenstanders of officieren uit het tsaristische dan wel witte leger, ondergebracht in het ontzield Kremlin.

De bedoeling van de autoriteiten was niet zozeer deze 'vijanden van het volk' te vernietigen, maar om hen door heropvoeding te socialiseren tot de ideale Sovjetburger. Daartoe werd het kamp ingeschakeld in de Sovjet-economie. De gevangenen werden onder meer ingezet in de bosbouw en grootschalige infrastructurele werken. De combinatie van zware arbeidsomstandigheden, mishandeling, ondervoeding, de barre klimatologische omstandigheden en epidemieën joeg het sterftecijfer de hoogte in. Een categorie gedetineerden had geluk en werd na enkele jaren ontberingen vrijgelaten. Velen echter crepeerden in dit hoge noorden.

Applebaums werk is de vrucht van een onderzoek dat jaren in beslag heeft genomen. Na de val van de muur en de teloorgang van het communisme in de periode 1989-1991 kwamen tal van bronnen beschikbaar die nieuw licht werpen op de concentratiekampen die zo'n wezenlijk onderdeel vormden van de Sovjet heilstaat.

De verschrikkingen van het systeem zijn al eerder uit de doeken gedaan, onder meer in Alexander Solzjenitsjins *De Goelag Archipel*, dat begin jaren zeventig verscheen. In tegenstelling tot de schrijver putte Applebaum uit gevangenisdossiers, ego-documenten, ambtelijke archieven en interviewde ze voormalige gevangenen. In een bijlage heeft Applebaum een schatting gemaakt en onderbouwd van het aantal slachtoffers onder het regime van Lenin en vooral Stalin in de periode 1918-1953. Ze komt op een totaal van 25 miljoen personen, waarvan 6 à 7 miljoen gedeporteerd niet in kampen maar in verbanningsoorden terecht kwamen.

Tevens mengt ze zich in het enkele jaren geleden zo fel gevoerde debat rond de overeenkomsten en verschillen tussen de Sovjetkampen en de vernietigingskampen van Nazi-Duitsland. In de Sovjet-Unie kon iedereen gestimatiseerd worden als 'vijand van het volk', terwijl de nazi's

zich op specifieke tegenstanders richtten, zoals communisten, joden en verzetsstrijders.

De Goelag heeft ruim dertig jaar bestaan, diende vooral een economisch doel, en kende afwisselend milde en harde periodes. De nazikampen bestonden twaalf jaar en kenmerkten zich door een groeiende radicalisering (vernietiging van mensen).

Een interessant onderdeel van Applebaums analyse is de propagandistische beeldvorming rond de kampen in de Sovjettijd. Solovskij heeft daar een belangrijke rol in gespeeld (zoals bijvoorbeeld concentratiekamp Sachsenhausen: *Kleio* 44,3-2003 of KdF-Seebad Prora dat eerst een propaganda-instrument voor Nazi-Duitsland was en later voor de Oost-Duitse socialistische heilstaat: *Kleio* 44,6-2003), want het was een van de vroegste voorbeelden van de wijze waarop het Sovjetregime haar kampen inzette ter meerdere eer en glorie van het communisme.

Een belangrijk ijkpunt in dit verband is het bezoek dat de schrijver Maxim Gorki in de zomer van 1929 aan het hoofdeiland bracht. Zijn boot, de Gleb Boky, meerde af tegenover het Kremlin, precies op dezelfde plek waar tegenwoordig de toeristen aan wal stappen. Gorki kreeg een model werkkamp voorgeschoteld. Niets was aan het toeval

Hiernaast: Stalin en Jozef Stalin bezoeken het voltooide Witte-Zeekanaal.

Links: het kanaal werd met de hand gegraven, de rotsige bodem hier en daar met zelfgemaakte gereedschappen losgewerkt.

overgelaten. Gevangenen hadden uniformen gekregen om hun haveloze plunjes te bedekken, extra rantsoenen waren uitgedeeld en overvolle barakken waren tijdelijk opgeruimd. Volgens Applebaum werden er zelfs bomen rond het kamp geplaatst, zodat de omgeving minder naargeestig leek.

Het jaar 1929 betekende een wending in het kampregime. Van werk-kamp werd Solovskij allengs een dodenkamp. De jonge Sovjet-republiek had de moeilijke eerste jaren achter zich. Lenin was in 1924 gestorven en Stalin schakelde een voor een zijn rivalen uit. De Sovjet-Unie werd door hem het pad der industrialisatie opgejaagd. Vijfjarenplannen en collectivisaties dwongen de Russen in een ijzeren harnas. De gevangenen van Solovskij werden ingeschakeld bij het graven van het Witte-Zee kanaal, dat de Oostzee met de Witte Zee diende te verbinden. In een recordtijd van twee jaar werd de klus geklaard. De prijs was hoog: van de 175.000 dwangarbeiders, waaronder vele gevangenen van Solovskij, vonden er naar schatting 25.000 de dood. In de tweede helft van de jaren dertig, de periode die als de Grote Terreur de geschiedenis in zou gaan, besloot Stalin dat Solovskij ontruimd en gesloten diende te worden. De gevangenen die niet werden overge-

plaatst, werden door de geheime dienst (de NKVD) geliquideerd. Het moeten er duizenden zijn geweest. Hoeveel slachtoffers er op de verschillende eilanden begraven liggen en waar hun laatste rustplaatsen zich precies bevinden is onbekend. De schattingen lopen uiteen van enkele tienduizenden tot honderdduizenden.

Dodentrap

De tweede dag proberen we opnieuw vanuit het dorp bij het Kremlin door te dringen tot het eiland. Wat ons met de fiets niet lukt, moet dan maar met de auto. We vinden Andrej, die het eiland goed kent, bereid ons tegen duizend roebel (grosfweg 30 euro) enkele uren in zijn Zil-legerjeep rond te rijden. Het is een bevreemdend gevoel om kriskras over een eiland te rijden waar overal en nergens duizenden personen in anonieme graven liggen. We waren er in de trein al achter gekomen dat Russen niet graag spreken over de jaren van de rode terreur. Als Stalin ter sprake komt, wordt de grote leider vooral herdacht als de overwinnaar van het fascisme. Met Andrej is het niet anders. Op onze vraag hoe hij tegenover de in bloed geschreven twintigste-eeuwse geschiedenis van het eiland staat, volgt een laconiek antwoord: 'Zo was het nu eenmaal. Het is geschiedenis. Het is geweest.'

We stoppen bij een beboste bult die bekend staat als de Sekirnaheuveld, met bijna 100 meter de hoogste heuvel van het hoofdeiland. Een steile klim. Boven, op een kleine open plek, staat een vervallen orthodoxe kerk. Het gebouw overleefde de USSR omdat het in gebruik werd genomen als vuurtoren. Het uitzicht over de bossen en de baaien in de verte is schitterend. Deze plek werd in het verleden gebruikt voor folteringen. Gevangenen werden hier aan boomstammen gebonden en vervolgens na ondervraging en martelingen langs een trap de steile helling afgeduwd. Beneden aangekomen was er volgens Sergej enkel nog 'kasja' van ze over – Russisch voor 'pap'. In de diepte staat nu een gedenksteen. De houten trap is enkele jaren geleden hersteld, dat wil zeggen vernieuwd met behulp van Noors geld. Een voorbeeld van hoe de geschiedenis van de Sovjethorror met westerse middelen in stand wordt gehouden.

Voorzichtig dalen we de gladde, steile trap af, en vervolgen we onze rit in de Zil. Hortend en stotend, in een slakkengangetje, komen we vooruit in een afwisselend moerasachtig en bebost gebied. De overige kloostergebouwen die we her en der tijdens deze Camel Trophy passeren zien er op de kaart fraaiër uit dan ze in werkelijkheid zijn.

Een volle barak... ergens in de goelag.

Struk voor stuk betreft het vervallen complexen. Aan de gebouwen is weinig te bezichtigen, de natuur doet haar werk en overwoekert de ruïnes. Als er al restauratieplannen voorhanden zijn om deze buitengebouwen tegen de vergetelheid te beschermen, bestaan ze enkel op papier.

Russische kerk

Met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog veranderde het Kremlin op Solovskij voor de tweede keer binnen een generatie van functie. De Noordelijke Sovjetvloot kreeg de bevoegdheid over de archipel, en Solovskij veranderde in een trainingskamp. De laatste drie jaren van de oorlog was er een opleidingsschool voor de marine gevestigd.

Na de dood van Stalin in 1953 en vooral vanaf de jaren zestig zouden de Sovjetautoriteiten het historisch-architectonisch en natuurlandschapelijk belang van de eilanden gaan onderkennen. Solovskij werd een museum. In de jaren negentig was de cirkel rond: de orthodoxe kerk kreeg toestemming terug te keren naar de gewijde én ontheiligde grond. Solovskij knoopte weer aan bij haar kloosterbestemming. De pelgrims kwamen terug. Op de tweede dag van ons verblijf komt een boor aan met een geheel in

het zwart geklede groep vrouwelijke pelgrims, voorzien van plastic tassen met de logo's van modemerken, een teken dat eeuwenoude pelgrimade en modern shoppedrag tegenwoordig hand in hand gaan.

Met het bezoek van Poetin aan het eiland, enkele jaren geleden, is het gewicht van Solovskij als attractie formeel vanuit Moskou bekrachtigd. Het klooster is nu een nationaal monument, een totem van de Russische geschiedenis, getuige de afbeelding op het 500 roebel biljet. De kloostergebouwen binnen het Kremlincomplex hebben overduidelijk een religieuze functie. Reconstructie van de kerkelijke cultuur staat hier centraal. In de kathedraal schittert de spiksplinternieuwe iconostase ons tegenmoet. Enkele vrouwen zijn druk bezig de vloer te vegen. Anderen zitten achter tafels met snuisterijen, houten icoontjes, kaarten en heiligenwerkjes. In de nabijgelegen Nicolaaskerk treffen we een boekje aan over de heilige Nicolaas, beschermheilige van de Russische troepen in Tsjetsjenië. Treffender kan het nieuwe verbond tussen de machthebbers in Moskou en de orthodoxe kerk, die een formidabele comeback heeft gemaakt in de jaren negentig van de vorige eeuw, niet worden uitgedrukt.

Het kampverleden blijft in de marge van dit religieuze verleden. In een van de bijgebouwen is de eerste verdieping als tentoonstellingsruimte ingericht. In de eerste zalen krijgt de bezoeker de geschiedenis van Solovskij, haar natuur en de eerste bewoners voorgeschoteld. Vervolgens komen de kampjaren aan bod, met name het dagelijks leven van de geïnterneerden. Indringend zijn de tientallen foto's met biografietjes van gevangenen. Deze permanente expositie wordt afgesloten met tekst en uitleg over het trainingskamp Solovskij.

De ruimte die aan het verleden van deze archipel is besteed, is niet bijster groot, maar – zo op het eerste gezicht – wel compleet. Solovskij, het goelagkamp, heeft een plaats gekregen binnen de lange geschiedenis van het eiland.

Investeringen

Het huidige Solovskij contrasteert sterk met zijn historisch-culturele bloeiperiode die een hoogtepunt kende rond 1900. Op foto's zien de huizen er fris uit. Honderd jaar later maakt het eiland vooral een rommelige, chaotische indruk. De houten gebouwen van weleer zijn nog in redelijke conditie. Dat kan van de nieuwere gebetonneerde Sovjet-bouw niet worden gezegd. Die is bedui-

dend minder eeuwigheidsbestendig gebleken.

Er worden pogingen gedaan, in de weinige maanden die het klimaat toestaat, de gebouwen van het Kremlin en het klooster te restaureren, veelal met behulp van vrijwilligers. De kathedraal en kerk zijn opgeknapt, de kloostergangen zijn opgekalefaterd, maar afgezien van deze architectonische facelifts maakt met name het interieur toch een wat kale, om niet te zeggen, desolate indruk. De pracht en praal van weleer, de kunstzinnige toestand van het klooster een eeuw geleden, behoren definitief tot het verleden. In cultureel opzicht is Solovskij een gehandicapte attractie. Wellicht zal dat veranderen. Sinds 1992 staat de Solovskij-archipel op de werelderfgoedlijst van Unesco, een mondiaal project waarvoor de fundamenteën begin jaren zeventig werden gelegd.

komt. Achter het dorp bij het Kremlin heeft vorig jaar een hotel zijn deuren geopend. Een verrassend modern en gerieflijk uit hout opgetrokken complex, *state of the art* uitvalsbasis voor het zomerse massatoerisme. Maar de weg er naar toe is één grote modderpoel en straatverlichting is niet aanwezig.

Tevens zijn er aanwijzingen dat het eiland met zijn geschiedenis in het reine komt. In 1998 werd het initiatief geboren om een herinneringsbijeenkomst te organiseren om de talloze slachtoffers van de politieke onderdrukking te gedenken. Een handjevol voormalige gevangenen werd uitgenodigd. Vijf jaar later, op een bijeenkomst die door de organisatoren (onder meer het Herinneringscentrum Sint Petersburg en de Internationale Herdenkingsorganisatie uit Moskou) in ronkende

Vrouwen aan het turfsteken, Solovskij 1928.

Het is verre van ondenkbaar dat Solovskij over pakweg tien jaar zal zijn uitgroeid tot een van de topattracties van de voormalige Sovjet-Unie. Niet alleen als pelgrimsoord, maar vooral als toeristentrekpleister. Nu al wordt er, onder andere op internet, volop geadverteerd voor dit nieuwe 'Russische wonder van het noorden'. Solovskij als een kant-en-klaar reispakket, geheel volgens westerse model. Voorwaarde is dat er dan wel geïnvesteerd blijft worden in de restauratieprojecten en in de toeristische infrastructuur die vooralsnog mondjesmaat tot ontwikkeling

bewoordingen de 'Dag van de Politieke Onderdrukten' werd genoemd, werden reeds meer dan honderd genodigden rondgeleid langs de voormalige plekken der terreur. Naar het schijnt, wordt ook gewerkt aan een lijst van alle op het eiland terechtgestelde gevangenen. Een weinig benijdenswaardige klus die vele jaren in beslag zal nemen. Ook dit vergt investeringen, en niet enkel financiële, maar het zijn lovenswaardige pogingen om ook dat andere verleden van Solovskij toegankelijker te maken.

Literatuur

Over de concentratiekampen van de Sovjet-Unie was tot voor kort weinig bekend. In het Westen ontbrak het sociale, culturele en politieke kader om de Goelag echt te begrijpen. De beeldvorming was gebrekkig en eenzijdig. Ook na het verschijnen van *Een dag in het leven van Ivan Denisovitsj* (1963), de roman van Solzjenitsjin over het leven in de kampen, of diens 'oral history' van de kampen *De Goelag archipel, 1918-1956: proeve van een artistieke studie* (3 dln.: 1974-1976).

Rond deze boeken ontstond enige opwinding, met name onder linkse intellectuelen, maar pas in de jaren van de 'glasnost' vormde zich vanwege een almaar zwellende stroom egodocumenten en verslagen het referentiekader om de betekenis van de Goelag in te schatten. Dat proces voltrekt zich opvallend traag. In de bekende 'Historiker-Streit' (1986-1987) of en, zo ja, in welke mate de jodenvervolgving door de Nazi's vergelijkbaar was met de terreur onder Stalin, kwamen wel nieuwe feiten en interpretaties over de Goelag boven tafel, maar het effect van de discussie was uiteindelijk veel meer een wetenschappelijke heroriëntatie op de betekenis van de Holocaust, dan een afgewogen interpretatie van de Goelag.

De impuls hiervoor kwam eind jaren tachtig vooral van Russische historici en historische genootschappen zoals het Moskouse Memorial of het Sacharov Instituut, later gevolgd door vergelijkbare organisaties in Polen, de Baltische staten, Roemenië en Hongarije.

Uiteindelijk heeft ook de ineenstorting van de Sovjet-Unie voor een belangrijk versnelling gezorgd. De bronnen zijn toegankelijker geworden en – belangrijker nog – journalisten en onderzoekers in oost en west werken samen om de geschiedenis van de Goelag te reconstrueren. De meest recente synthese is A. Applebaum, *Goelag. Een geschiedenis* (Ambo: Amsterdam 2003) vertaling Tineke Davids. Met bibliografie, register en fotokatern, € 39,95.